

על ספר "הגאון"

בס"ד, מע"כ מערכת "ישורון" עם כל היקר כראוי

אבקשכם לקבל ולהדפיס מכתב-גלוי המצורף פה אודות ספר "הגאון" שנדפס זה עתה. המחבר סילף ועיקם את האמת, וזלזל בכבודה של החסידות — והעיקר שדבריו עלולים לבלבל את תמימי העם ואת תופשי התורה בפרשה שכבר נשכחה, ובעמ"ח "הגאון" חזר והבעיר את הבעירה.

דברי הנכתבים בכאן אינם מופנים אל הכותב שהוא אלא לציבור החולך במישרים, ורצונו לדעת קושט דברי אמת, ובפרט בדברים הנוגעים אל הנשמה. למענם ולמען כבוד החסידות וקדושת נושאי דגלה, אמרתי לכוא בכתובים במכ"ע שלכם שלדעתי היא הבמה הראויה והרצויה לפרסם את אשר לדעתי ניתן להיכתב. וזה החלי בעוה"י.

בימים אלו יצא לאור באה"ק ספר "הגאון" על חייו ומשנתו של הגר"א ז"ל מווילנא, ובתוכו שני פרקים על המערכה והפולמוס נגד החסידים. בראש ובראשונה צריך לקבוע ברורות כי פרקים אלה ועוד דברים בשאר הפרקים מוטב הי' שלא נדפסו משנדפסו, ודוקא מפני כבודו של הגר"א. ואם אולי יש להבין דעתו של המחבר — אפילו אי לא בא לקטרג על החסידות, ולזה ודאי התכוון כמו שנראה — שבא בספרו להבהיר דעתו של הגר"א ושיטתו על היהדות הצרופה והדרך הסלולה עליה יקיים היהודי את חובתו בעולמו, לעשות כן אמנם ע"י חזרת הפרשה המעציבה על המחלוקת והמלחמה שערך נגד החסידים, הפסד גדול יש בזה, לכבוד שמים ולכבודם של אדירי התורה, נוחי נפש, בשתי המחנות, וכל כי האי גוונא יפה הי' לו שתיקותו של המחבר מדיבורו.

ראשית כל בהציעו את המאורעות ואת החרמות משנות תקל"ב, תקמ"א, ותקנ"ז, ראה לנכון להשמיט את גוף הנוסח של הכרוזים שיצאו על החסידים עם חתימת הגר"א, אף שכל הכתבים והתעודות ידועים לחוקרי התקופה ונדפסו כמה פעמים, ולאחרונה בספרו של היסטוריון אחד שבו השתמש המחבר, וממנו שאב את הדברים והעובדות שסיפר, ומביאו כסדר בשולי הדף. ובכן אם ראה בעל "הגאון" צורך לחזור על פרשת החרמות למען ידיעת האמת בין שוחרי התורה, ולמען יעמדו דבריו אלה של הגר"א ימים רבים, זכור ואל תשכח, למה לא הדפיס את הכרוזים והחרמות ככתבם וכלשונם, דבר ולא חצי דבר, אלא מאי שאין זה מן הראוי, מפני כבודו הגדול של הגר"א ז"ל, שיקראו הדורות הבאים את מה שחתם על החסידים, מפני שהוברר הדבר, תיכף ומיד באותה תקופה עצמה, ולראשי המתנגדים עצמם שאכן לא היו החסידים כת רשעים שיש להבדילם מעדת השם כמו שנחשדו בתחילה, אלא ציבור של יראים ועובדי השי"ת "אשר קרבת אלקים יחפצון" ו"כוונתם לשמים" (לשונו של בעל נפש החיים) על אף חילוקי הדעות והביקורת שהיו להתנגדים עליהם, ונדבר ע"ז להלן, וגדולי החסידות מבעל התניא ואילך, ובכל התקופות, התייחסו להגר"א בהערצה ובחרדת קודש, אז למה לו לאותו סופר להיות נוכר ומחטט לעין כל בשנאת אחים שעברה ומחלוקת נוראה שהיתה מאז, מלאה חירופין וגידופין, שאין לפרשה אלא בדרך "מעשה שטן הצליח".

בוא וראה בספר עליות אליהו שנכתב ע"י אחד מגדולי בית הרב מוואלאזין מלפני מאה וחמשים שנה ונחשב כספר מקובל על דרכו ושיטותיו וגדולתו של הגר"א, ושמה וכן אצל שאר גדולי ישראל כרבי ישראל משקלוב והרד"ל שכתבו על הגר"א לא נזכר כלל המלחמה נגד החסידים. ואין זה אלא מפני שגם במחנה המתנגדים הבינו שיש לקיים בכגון זה "גם אלה תשכחנה", וככה הי' ראוי לו גם לבעל ספר "הגאון" אילו הי' לבו לשמים.

האמת ניתנה להיאמר, וברור הוא לכל חוקר ומתבונן בתקופת המחלוקת ההיא, כי שני הצדדים הפריזו על המדה בהנהגותיהם, וכמו שכתב בעל התניא ז"ל בעצמו במכתביו ובתוכחתו נגד מקצת מן החסידים והראה גם באצבע על איזה דברים שנעשו מצד החסידים שעוררו על עצמם התמרמרות וחשד מהרבה רבני המתנגדים, שראו בהנהגות אלו סטי' ממסורת קדשנו. וממילא שנקטו גם הם בשצף קצף והוציאו משפט מעוקל על עדת החסידים, מקטן ועד גדול, לרודפם ולהודפם עד חרמה.

לדבריו של ספר "הגאון" שככה חמת המלחמה נגד החסידים בעיקר מפני התערבות השלטונות לצידם, ולא משום שהמתנגדים שינו את מבטם עליהם. ומכיון שיד החסידים גברה בהרבה קהילות וגם בוויילנא בעזרת המימשל הרוסי, "כיון שכך שמנהיגי ההתנגדות הופשטו מכלי נשקם [החרם ופעילות הרדיפה] על פי צו השלטון הכיצד תימשך המערכה עוד וכי יהיין מאן דהוא להמרות את פי הצאר הרוסי או באי כוחו... שכן המערכה לא הסתיימה מרצון רק הופסקה מאונס. אם במרוצת הזמן נוצרה איכשהו אורה של תחילתה באונס וסופה ברצון זאת אי אפשר לשלול. וכיון שקיבלה התנועה גיבוי ותמיכה מן החוץ, היתה זו לעובדה קיימת שיש לחיות עמה".

ככה מסלפים את האמת בזדון. כאילו כלום לא השתנה אצל המתנגדים מהשקפתם ומרוע עינם על החסידים. ועל זה מביאים כל הציטוטים מספר נפש החיים בביקורת שמתח עליהם, ואם במשך הזמן נוצרה עובדה קיימת שיש לחיות עם החסידות וגם לשתף פעולה עם רבותיהם, כמו שעשה רבי איצ'לה מוואלאזין שהשתתף באסיפת פטרבורג עם הצמח צדק, לא הי' זה אלא בחינת תחילתה באונס, ע"י הכרח השלטונות.

אם כן הדבר, למה כתב הגר"ח בספרו על החסידים בדרך כבוד וקראם אנשים אשר קרבת אליהם יחפצון וכוונתם לשמים כמו שהבאנו למעלה. הן אמת שר' חיים לא נראו בעיניו כלל הערכים המחודשים שהכניסה החסידות בעולמה של עבודת השם, וכתב בנפש החיים מערכה להוציא מדעותיהם של החסידים בכמה ענינים, וכמו שנעמוד על זה באורך להלן בדברינו אמנם הרי רואים בחוש שהתייחס אליהם אחרת לגמרי מאשר התייחסו כנגדם רבו הגדול וראשי המתנגדים בדור הקודם. ודאי שהי' הגר"ח ראש חכמי המתנגדים בדורו מבחינת העמדת הדרך לקרבת אליהם, ולאורו הלכו כל גאוני ליטא בדורות שאחריו. אמנם דא עקא שלא השמיץ את החסידים, לא הדפם ולא רדפם, לא הרחיקום מכלל הנאמנים לד' ולתורתו, וכתב עליהם בשפה רפה, והרבה ידיעות ישנם על התלמידים בוואלאזין בתקופה ההיא ממשפחות החסידים והשידוכים שעשו עמהם, לרבות בית הרב כידוע.

כל אלה מעידים נאמנה כי נשתנה פרצוף ההתנגדות לגמרי ע"י ר' חיים ולא משום כורח השלטון ולא משום שתחילתו באונס וסופו ברצון, דברים שמביאים לידי גיחוך, אלא משום שנתברר לו אמיתות נפשם ושאיפותיהם של החסידים והחסידות, הגם שחלק עליהם ברורות ונמרצות. ככה נקטו גם תלמידיו והבאים אחריו. הגאון ר' דוד טעביל בעל נחלת דוד מגדולי תלמידיו המפורסמים של הגר"ח ומד"א דעיר מינסק שהיתה אחת ממבצרי המלחמה בדור הקודם, כתב בספר שו"ת שלו סי' ל"א כדברים האלה למי שנשלחה לו התשובה:

שלום וכט"ס לכבוד הרב המאור הגדול הגאון המפורסם, עין העדה רבה דעמא מדברנא דאומתיה, קדוש יאמר לו, מוהר"ר מ"מ [הגאון הצדיק מוהר"ר מנחם מענדל, כ"ה בלוח המפתחות] נ"י, ולכל הנלוים בצילו, בצל החכמה והיראה שוי"ר.

תשובה זו נכתבה להגאון בעל צמח צדק מליובאוויטש, והמו"מ בנידון השאלה נדפסה בשו"ת צמח צדק תאהע"ז סי' ר"ד ר"ה וראה שם במפתחות שסימן ר"ה הוא המענה על תשובת בעל נחלת דוד.

ככה כתב גם הגאון הרד"ל, מבית מדרשו של הגר"א, בהקדמת ספרו על הפרקי דר"א וז"ל, גם זכיתי ונתכבדתי ביקר שהדותא ח"י קודש מכ' קדושת אדמו"ר כש"ת מנחם מענדיל שליט"א דק"ק ליובאוויטש, ומכבוד הרב הגאון החסיד מו"ה יצחק מאיר אלטער נ"י דפ"ק ווארשא, אך לא הסכים הזמן כעת לעטר ולפאר בהם את החיבור.

בעהמ"ח של ספר "הגאון" עשה את עצמו כלא ידע ולא מרגיש את כל הנ"ל, וקילקל את השורה במדה גרועה.

זאת ועוד אחרת. בכותבו באותו פרק על "השפעותיה החיוביות של החסידות על אנשי שלומה" לא מצא בה אלא זה בלבד: "העמקת האמונה התמימה ובהגברת האדיקות בעבודת ה' בבחינת קרבת אלקים לי טוב" ותו לא מידי. והנה מלבד כל התורה השלימה וקדושת העבודה שהחדירה החסידות בקרב מחנה ישראל, בכל חלקי האדם, בגוף ונפש ושכל, הרי גם לכל רואה מן החוץ נשאלת השאלה, וכי רק ל"אנשי שלומה" בלבד הטיבה החסידות, ומה עם המוני בית ישראל בארצות פולין, גאליציא, ואונגארן, לכל אלפי רבבותיהם שנשארו נאמנים לתורה ומסורת הקדושה עד המלחמה והחורבן האחרון, אפילו אלו שלא היו תלמידי חכמים ובני עלי, הודות להשפעת החסידות עליהם, ואילו בארץ ליטא במקומות שלא פשטה החסידות הנה חוץ מהזקנים השרידים ובני הישיבות ירד ההמון פלאים בדור החדש, ולפני המלחמה הי' העולם שמם בארץ ההיא כמו שהעיד הגאון ר' אלחנן וואסערמאן זצ"ל הי"ד בהיותו באמריקה בשנת תרצ"ח. מי שמתעלם מן העובדא הפשוטה שתנועת החסידות הצילה את המוני בית ישראל מטמיון רוחני בדורות האחרונים הוכה בסנוורים, והדברים שכותב המחבר ומסיק על החסידות ועל ההיסטוריא שלנו אינם איפוא אלא דברי לעג ועיוות האמת.

ועוד דבר אחד אשר צריך להיאמר ברורות. הנה ודאי ונעלה מעל כל ספק שבפולמוס

שהי' לו לבעל נפש החיים וגדולי המתנגדים נגד החסידים, ושיטות החסידים ועמדותיהם נגד דעות המתנגדים, [ועל חילוקי דעות אלו נדבר להלן] כל זה מחלוקת לשם שמים היתה וכמו שהתבטא הגרי"ז מבריסק [כפי שהובא דבריו שם בספר] ואמר שכוונת המשנה במה שאמרו סופה להתקיים היינו שיצא מזה קיום של דבר טוב, וכך הי' בהמחלוקת ההיא וכוונתו בודאי שע"י כך התבררו והתלבנו והתחזקו יסודי הדת בהרבה דברים בתוך שני המחנות. אמנם זהו רק בתחום הרעיוני, אבל ודאי שאין בכלל זה ההשמצות והחרמות נגד החסידים שהי' בטעות יסודם, ועל כן הגר"ח מוולאזין ותלמידיו והדורות אחריהם לא התחשבו בהחרמות ואיסוריהם, כי התברר להם כי עדת החסידים לא היתה אותה כת מינים ורשעים שעלי' כיוונו החרמות, ובמהותם לא היו החסידים אותם הבריות שיש לחושדם בדברים שראוי להחרימם. וכי תעלה על הדעת שבעל משנה ברורה שהתייחס להגר"ז בעל התניא כאחד מגדולי הפוסקים ומביא דבריו מאות פעמים כאחד מספרי היסוד בהלכה, וכי יעשה כן לאחד שהוא מוטל בחרם ונבדל מעדת ישראל. גם זוהי עובדא ומציאות גלויה שאין להתכחש ממנה, ואין ספק שגדולי המתנגדים מימות ר' חיים מוולאזין ואילך ראו במערכת המלחמה והחרמות ושנאת-האחים שנפרצה בדור הראשון שבין המתנגדים עם החסידים — מחוץ לתחום הרעיוני — מעשה שטן שהצליח, וראוי להישכח מן הדורות כשאר מחלוקות שצצו בישראל ועבר עליהם הכלח.

ומעתה נעמוד על הדברים שנדפסו בפרק השני — הפולמוס. ומקודם יש להצביע על קו אחד שנטה לו המחבר הלזה, בהציעו את כל פרשת הטענות והביקורת שהיו להם להתנגדים על החסידים ומרחיב לנו את המגילה לכל פרטיה, הנה בכל ענין ופרט שעומד עליו אינו כותב אלא דעתם של צד אחד, של המתנגדים כמובן. את אשר כתבו הם מודיעים, ואת אשר כתבו החסידים להצטדק ולהבהיר את נימוקם ומה שיוצא מתוך ספרי החסידות בדרכה ושיטתה בעבודת השם, לא מודיעים. בודאי שיטעון הכותב ויאמר שאין זו מטרת חיבורו לתת להקורא אפילו במדה קטנה לקיים "שמוע בין אחיכם" ואין ענינו אלא להסביר ולהדגיש דעותיהם של המתנגדים, כאילו היה המדובר על כת שיצאה ממסגרת הקודש ואין להפוך בזכותה, לזה ייאמר ברורות: לאחר שנתקבלה ונתקדשה החסידות, גדוליה ותלמידיה וספריה, בכל שכבות בית ישראל, עזות מצח היא שיבוא משהו בדורנו, אפילו מן ציבור המתנגדים, ויכתוב עליה בצורה ואופי המשתמע לביטול ולגלוג. מי שמבקש לדעת ולהבין כל רקע המחלוקת הרעיונית לאמיתה, בדברים שעמדו ושעומדים ברומם של עולם, לא בספר "הגאון" ימצא מבוקשו כי ברובי הדברים על החסידות והחסידים ריח של שטנה ובוז נודף מהם.

נעמוד רק על איזה דברים ומהם יש לשפוט על הכלל כולו, ונשתדל להבין דעות המחייבים והשוללים באותה מחלוקת איזוהי הדרך הישרה שיבור לו האדם בעבודתו. בתקופה הראשונה חרה להם מאד לראשי המתנגדים על התפלגות החסידים לאגודות אגודות ומנינים נפרדים. אולם טעמם העיקרי של החסידים בזה הרי ידוע לכל מפני ששינו את נוסח תפלתם מנוסח אשכנז המקובל באירופה לנוסח הנקרא נוסח ספרד ושעלי' העמיד האר"י ז"ל את הכוונות על דרך הסוד, וממילא שהוצרכו החסידים להתפלל

בציבור במנינים שלהם ולא בבתי כנסיות שבעיר שהתפללו בנוסח אשכנז, ונוסף לזה מפני שהרבה מן החסידים התפללו בהתפעלות ובתנועות הגוף וברוממות קולם באופן שלא הי' מקובל על רוב הקהל. ואם כי גם לזה לא הסכימו ראשי המתנגדים שייעשה נוסחו של האר"י והרח"ו נחלת הכלל וההמון, ורק ליחיד הסגולה העומדים בסוד הכוונות להם ראוי הדבר, כזה אמנם נתפלגו הדעות, והמגיד ממעזריטש בירר הדברים (בליקוטי אמרים שבספר מגיד דבריו ליעקב, דפוס ירושלים אות קמ"א) עפ"י האריז"ל ששורש חילוקי הנוסחאות הוא בחילוקי י"ב השערים שבמקדש המכוונים לי"ב שבטים, והשער הי"ג הוא למי שאינו מכיר את שבטו. וכתב בסוף דבריו "אמנם בזמן הזה שאין ידועים השבטים ואין ידוע הנוסח השייך לכל שבט ושבט יאחזו כל אחד דרכו של נוסחאות האריז"ל השוה לכל נפש".

הבעש"ט והמגיד ותלמידיהם אחזו בקבלת האר"י שנאמרו בסתרי הכוונות ובעולם הסוד ועשאוה דרך עבודה גם למטה בהאי עלמא לאורח חייו של היהודי אשר קרבת אלקים היא משאת נפשו. ויעויין היטב כמה שכתב בעל עטרת צבי מזידיטשוב ב"סור מרע ועשה טוב" על דברי האר"י ז"ל שנאמרו באורות העליונים והבעש"ט המשיכם "בעולם השפל התחתון הזה". ע"י כך חלו שינויים הרבה בדרכי העבודה של החסידים שהיו נעוצים בעולם הסוד, ובמשך הזמן חדרו ניהוגים אלה גם לשכבות ההמון שנתגדלו על ברכי החסידות. ואילו המתנגדים לא החדירו את הקבלה וסעיפי לאורח חייו של היהודי, ורק השלחן ערוך ובעלי ההלכה קבעו להם את המסילה העולה בית א-ל. ככה קמו שני בתי דינים בישראל בארצות מזרח אירופה, הן לגבי נוסח התפלה, והן לגבי המסורת והמנהגים בעבודה התמימה יום יום, וממילא דליכא בזה שום משום לא תתגודדו כמבואר בפוסקים. וראוי לציין כי גם בעל נפש החיים בדברי הביקורת שלו על החסידים לא הזכיר את שינוי נוסח התפילה והמנינים הנפרדים, והטעם פשוט לכל מבין.

הדברים שכתבנו הם רקע היסוד להבין לאישורו פילוג הדעות בהרבה דברים שאירעו ושהיו בין החסידים והמתנגדים. אולם בספר "הגאון" שלא רצה ב"שמוע בין אחיכם" אלא בהשפלת החסידים ודעותיהם לא תמצא שום הסבר והערכה על מה הושתתה החסידות ועל מה ולמה יצאה לדרך לחדש בה דבר בעבודת השם.

וראוי לייחד הדיבור על אחת מטענותיהם העיקריים של המתנגדים: שהחסידות הפחיתה ערכה של לימוד התורה, החסידים זלזלו בלומדי התורה והעמידו את הקוטב בקרבת אלקים על התפילה והדביקות וטהרת הלב, תחת אשר עד הנה הי' מנוי וגמור ומקובל בכל הדורות כי אין לך מעלה גדולה מתלמודה של תורה, ועל ידה הוא שמגיעין לעיקר השלימות. והנה קמו החסידים ושינו את הערכים, אמרו לעיקר טפל ולטפל עיקר והפכו את קערת האידישקייט על פיה. כי העיקר הוא לימוד התורה ומעשי המצוות בפועל, כדת וכהלכה עפ"י השו"ע, "אמנם כל עיקר טהרת הלב היא רק למצוה ולא לעיכובא, גם לענין התפלה אף שנקראת עבודה שבלב" (לשון נפש החיים בריש שער ב').

על מדוכה זו יש לשבת קצת, ומקודם על עבודת התפלה שהדגישו החסידים ביותר, ונתחיל בדברי המשנה בפ"ה דברכות: חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללים

כדי שיכוונו לבם למקום ובכרייתא שם (לב:) ת"ר חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללים שעה אחת וחוזרין שעה אחת, וכי מאחר ששוהין תשע שעות ביום בתפלה תורתם היאך משתמרת ומלאכתן היאך נעשית אלא מתוך שחסידים הם תורתם משתמרת ומלאכתם נעשית עיי"ש. ודאי שלא כל אדם זוכה להיכלל במדרגת חסידים הראשונים ולא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול, אמנם דא קא חזינן כי עבודת אלקים בדרגא זו ה' מקובל ומיושב אצל התנאים הקדושים למי שנשאו לבו לעבודה שבלב בשלימות, ולא עוד אלא שבחינת "כדי שיכוונו לבם למקום" האמור במשנה, וכפי שנתבארה בדברי רבנו יונה שם: "כשיטהרו לבם מהבלי עולם הזה ויהי' כוונתם ברוממות השם תהי' תפלתם רצויה ומקובלת לפני המקום", נשתלשלה אל תוך הטור והשו"ע בסי' צ"ח (כמבואר שם בביאור הגר"א) בהביאם את "החסידים ואנשי מעשה שהיו מתבודדים ומכוונים בתפלתם עד שהיו מגיעים להתפשטות הגשמות ולהתגברות כח השכלי". הנה שבעבודת התפלה יש מדרגות רבות עד רום הפסגה ומי שזוכה לעלות בסולם העלייה ולהגיע למעלה ראש בהתייחד נפשו עם בוראו כך יאה לו להאריך ולהתעמק ולהתעסק רבות בתפלתו ואין טוענים נגדו תורתך מתי נעשית, וכל זה נכלל גם בלשונו של ר' יוחנן בברכות (כא.) הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו.

החסידות הדגישו והבליטה את טהרת הלב בעבודה שבלב בשעה שראו בחוש האריך דברים אלו העומדים ברובו של עולם בני אדם מזלזלין בהם, כלשונם של חז"ל. רבותיהם של החסידים לא ניחא להו איפוא שתישאר הדביקות וטהרת הלב רק מצוה מן המובחר בעבודה ונחלת העובדים הגדולים, אלא דרשו ותבעו מתלמידיהם ומכל אשר יראת ה' נוגע ללבו להתאזר ולהתאמץ ולרדוף אחר הדביקות וטהרת הגוף והנפש גם במעשי המצוות וגם בעמדו בתפלה, וכל אחד מישראל ישים בה משאת נפשו בעבודתו יום יום. ככה יוצא גם מדברי בעל מסלת ישרים בפרק ז' על הזריזות וז"ל, ותראה שהאדם אשר תלהט נפשו בעבודת בוראו ודאי שלא יתעצל בעשיית מצוותיו אלא תהי' תנועתו כתנועת האש המהירה כי לא ינוח ולא ישקוט עד אם כלה הדבר להשלימו וכו' ולהלן שם: ואמנם כבר ידעת שהנרצה יותר בעבודת הבורא יתברך שמו הוא חפץ הלב ותשוקת הנשמה והוא מה שדוד המלך מתהלל בחלקו הטוב ואומר, כאיל תערוג על אפיקי מים כן נפשי תערוג אליך אלקים, צמאה נפשי לאלקים וגו' נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה', צמאה לך נפשי כמה לך בשרי וכו' ע"כ. דברים אלו לכל אדם נכתבו ולא בפרק החסידות שבסוף הספר אלא בדרכי העבודה התמימה היוצאה מחובת הזריזות בקרבת אלקים, הן בגוף הן בנפש. ובעבודת התפלה כשיהודי עומד לפני השם ומתייחד עם בוראו ראו החסידים שיא הדביקות, ועל כן דרשו והדגישו זאת ביותר, ומה גם שבזוה"ק ותיקוני זוהר, האריכו בזה בהרבה מקומות וכמבואר בהרחבה בספר יסוד ושורש העבודה אשר נכתב באותה תקופה של ראשית החסידות וגם הוא העמיק ותבע את העבודה התמימה ביתר שאת.

בראות רבי חיים מוולאזין כי הקוטב והדגש על טהרה ודביקות גרמה פה ושם זילזול בדקדוק ההלכה ובקפידת המעשה של מצוה מחה נגד מה שראה והעמיד את העיקר על

ההלכה הפסוקה וכתב שטהרת הלב היא רק למצוה ולא לעיכובא, כלומר שלא לעשות מן העיקר טפל וזה לשונו בנפש החיים (פרקים קודם שער ד' סוף פ"ח):

ועיני ראו רבים אשר יחפצו קרבת אלקים ונכשלים בגו אלה הדברים הנ"ל וכו' וה' יסלח להם ויכפר לשוגגה ופתי. אבל לבך תשית לדעת חכמים בעלי תורה אשר כבר הורונו חז"ל שהעיקר הוא עשיית המצוה בזמנה בכל פרטיה ודקדוקיה חק ולא יעבור, וטהרת המחשבה טובה תצרף למעשה אז תלך לבטח, וזה וזה יתקיימו בידיך וכו'.

על הדברים הברורים האלה לא נחלק אדם מעולם ולא שום אחד מרבותיהם של החסידים, כי גם הם כתבו והזהירו על זה פעמים אין מספר. ובעל התניא כתב השלחן ערוך שלו עפ"י הוראת רבו המגיד ממעזריטש (כמבואר בהקדמת בניו) להורות לעם את המעשה אשר יעשון בדקדוק ההלכה. ופשוט לכל יודע ומבין כי הקלקולים שראה בעל נפש החיים יצאו מתוך אלה שבתוך ההמון שטעו והפריזו על המדה במדת "חסידותם" עד שיצאה מהם פירצה בהלכה. וגם זה ממעשה שטן הי' להעמיד את טוהר כוונתה של החסידות על העבודה התמימה בתוך הענן והערפל.

ועוד כאב לו מאד לרבי חיים מוולאזין וזה אשר כתב בפ"א משער ד' בנפש החיים:

וגם כמה מאותן אשר קרבת אלקים יחפצון, המה בחרו לעצמם לקבוע כל עיקר לימודם בספרי יראה ומוסר כל הימים, בלא קביעות עיקר העסק בתורה"ק במקראות והלכות מרובות. ועדן לא ראו מאורות מימיהם ולא נגה עליהם אור התורה, ה' יסלח להם, כי כוונתם לשמים אבל לא זו הדרך ישכון בם אור התורה.

נניח שבדברים אלו התכוין הגר"ח בעיקר נגד החסידים, אשר אין זה דבר ברור כל כך כי המעיין בשאר דבריו שם בפ"א על כמה מבני מדינתו ששמו כל עיקר לימודם בספרי מוסר ויראה וראה "בפלך אחד שכ"כ התפשט אצלם זאת עד שברוב בתי מדרשם אין בהם רק ספרי מוסר לרוב ואפילו ש"ס שלם אין בו", והדבר ידוע שבארץ ליטא בימים ההם היתה הזנחה גדולה בלימוד התורה ושעל כן יסד הגר"ח את ישיבתו, וזה יוצא מפורש ממכתבו המפורסם של רב גדול אחד הגאב"ד דאיישישוק מתלמידיו של הגר"ח שכתב בזה"ל, "שמקודם שהוסד בית ה' ע"י מלאך ד' רבנו הקדוש הי' העולם שם, תוהו ובהו ממש, וכו' וגם לא נודע שם תלמוד תורה דרבים וכו' וגם ספרי קודש, ספרי ש"ס לא היו נמצאים בעולם כלל כי אם אצל יחידי סגולה, גבירים מפורסמים, ואפילו בביהמ"ד מעיירות גדולות לא נמצא ש"ס שלם" ואולי למצב כזה התכוין הגר"ח שע"י שפלות המצב בלימוד התורה שמו היהודים את עסקם רק בספרי המוסר, וזה אשר כתב גם שם בתחלת שער ד' בנפה"ח; "אחרי אשר זה ימים לישראל שהושפל עסק התורה הקדושה בכל דור ודור והן עתה בדורות הללו בעו"ה נפלה מאד מאד, נתונה בסתר המדרגה התחתונה ר"ל" וכל זה מוכיח במישרים כי הירידה הכללית בעסק התורה שהתאונן עלי' הגר"ח לא בעקבות החסידים באה, ולא עליהם הטיל האשמה.

אמנם אפילו אם נקבל ההנחה וכן מסתבר מאד כי אלה אשר הגר"ח כתב עליהם כי

קרבת אלקים יחפצון אך בלי עסק התורה עדן לא ראו מאורות מימיהם, הן הנה היו מעדות החסידים שבמדינת ליטא, הרי ידוע למכביר ומפורסם בכל העולם כי גם רבותיהם של החסידים דרשו ותבעו כן בראש כל חוצות, ודוקא בארץ ליטא ורייסין, מרכז ההתנגדות. מנהיגם הראשי של החסידים אז בארץ ההיא הי' הגאון בעל התניא. והנה הספר הראשון שהוציא לאור בחייו, בשנת תקנ"ד, וקודם שהדפיס את התניא, היה "הלכות תלמוד תורה" אשר בה הרחיב לבאר ולקבוע גודל החיוב לעסוק בתורה הנגלית לכל רוחבה ועומקה ואין יוצאין בה ידי חובתה עד שיודעים ובקיאים בכל התורה. ואע"פ שהשו"ע שחיבר [ובפרט חלק אורח חיים] כבר הי' מסודר אצלו מאז ונצטוה עלי' ע"י רבו המגיד ממעזריטש, אעפ"כ בחר להדפיס בראש ובראשונה הקונטרס "הלכות תלמוד תורה" המנשא ומעלה את ערכה של מצות עסק התורה למעלה ראש, ובוא וראה גם מה שכתב בספר התניא פ"ה על העיון והלימוד בתורה הניגלית אשר בה "מעלה יתירה גדולה ונפלאה לאין קץ אשר במצות ידיעת התורה והשגתה על כל המצוות המעשיות". והן אמת, נעלה מעל כל ספק שהרב מלאדי בהדפיסו "הלכות תלמוד תורה" בא להוציא מדעת אלה הסוברים שהחסידות מפחיתה את ערכה הרם של לימוד התורה. ולכן דעת לנכון נקל שאם היו אעפ"כ מהמוני העם שלא הבינו זאת כראוי, והפריזו על המדה בשומם עיקר עסקם בספרי היראה והמוסר, הלוא זה הי' נהוג גם בהמוני שאר העם שלא עסקו בתורה כראוי וכנ"ל. ובכל אופן אם באנו לקבוע את ערכה של תלמוד תורה בעיני החסידות וראשיה, אין לנו אלא להביט להתקופה שלאחריה, אל החידושי הרי"מ בארץ פוילין, הצמח צדק בארץ רייסין וליטא, הישמח משה בארץ אונגארן, הדברי חיים בארץ גאליצא, שהיו מנהיגי דורם ונתקבלו בכל העולם כארזי הלבנון, ועוד ועוד גאוני ארץ וחסידים עליון, אשר האירו את העולם ואת שמי היהדות בתורתם וקדושתם גם יחד.

ועל ההאשמה שנמצא כתוב בספרי החסידים מתקופה הראשונה דברי זלזול נגד לומדי התורה ותלמודם ודבר זה עורר חמתם של רבנים וגדולים שראו בזה פגיעה חמורה בכבוד התורה ולומדיה וחששו מפני הסכנה שהחסידות תבוא ותחתור תחת ערכה הרם של תלמוד תורה בישראל, הנה לאור האמור לעיל בדרישת החסידות אחר פנימיות הלב וכניעת הנפש, עובדא היא שהחסידים ראו ליקויים ונקודות חסרון בענינים אלה בתוך מחנה הלומדים בארץ רוסיא, וכתבו שנתמעטו הלבבות ועשו מהתורה עטרה להתגדל בהם ולהתפאר בהם, ועל כן יצאו מאתם דברים חריפים נגד אלה שלדעתם לא יצאו ידי חובתם במשקל השלימות, ואם היו אלה בוויילנא שזילזלו גם בכבוד הגר"א הוכיחם נמרצות בעל התניא במכתביו ודרש במפגיע על הזהירות בכבוד התורה. ובכלל צריך להבין, כמו שהדגשנו למעלה, כי בשעת המחלוקת דרכו של כל צד לכתוב בקיצוניות עד שמשווה הקו הממוצע בחילוקי הדעות לשם שמים.

ועוד דבר ניתן להיאמר לרגלי הנידון המדובר על ערך התורה ולומדיה. כי התופעה הזאת שאצל חכמי היראה והעבודה יוצאים לפעמים דברים מתמיהים שלא בחשיבות הראוי' למעלת לימוד התורה, דבר זה כבר הי' לעולמים. ודי להזכיר את מה שכתב בחתם סופר עה"ת בפ' בחקתי על דברי בעל חובת הלבבות בהקדמתו, והחת"ס הסתייג

מדבריו, עיין שם. ובכל זאת לא נגרע בעיניו ערכו וכבודו של "החסיד ההוא" וקבע בספרו שיעור בכל יום לפני התלמידים, כן מעולם תמהתי על מה ששתקו בעולמה של תורה והעלימו עין מדברי בעל מסלת ישרים בהקדמתו על החקירה בפלפולי הלכות ופסקי דינים, והדברים מתמיהים ביותר מכל מה שנמצא באיזה מקום מספרי החסידים, והמסילת ישרים הרי תופס מקום בראש בספרי המוסר והיראה ובין כל חובשי בית המדרש. אלא שהנח להם לישראל שידעו לשקול בפלס, מה לרחק ומה לקרב, בלי צעקה ובלי פרץ, והשגחת הקב"ה על עמו ועל תורתו מיישרת המסלה, וכל הדרכים שנתקבלו אצל רבבות אלפי ישראל המקרבים את היהודי אל בוראו, כולם ממקור קדוש, ואל מקום קדוש יהלכון, ואלו ואלו דברי אלקים חיים. כן במשך הזמן והדורות ובפרט ע"י גדולי התורה שהיו גם נושאי דגל החסידות יצאה כנגה צדקה גם בטוהר גישתה אל מצות לימוד התורה, וראה עוד בסמוך.

וכאן המקום להוסיף ולהבהיר עוד ענין גדול ונשגב שנעשה סלע של כאילו-מחלוקת ואי-הבנה בין החסידים והמתנגדים, ובוזה נסיים דברינו. הענין הוא "תורה לשמה", מהו הפירוש של תורה לשמה ומה תהא כוונת הלומד בשבתו לעסוק בתורה. הנה נמצא בשם הבעש"ט "שעיקר עסק תורה הוא שידבק את עצמו אל פנימיות רוחניות אור אין סוף שבתוך אותיות התורה שהוא נקרא לימוד לשמה שבזה אמר ר' מאיר כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה וכו'" (כתר שם טוב), ובמקום אחר שם: ענין הדביקות בו ית' הוא ע"י אותיות התורה והתפלה שידבק מחשבתו ופנימיותו לפנימיות הרוחניות שבתוך האותיות וכו'. ובצוואת הריב"ש כתוב, בעת הלימוד כשמדבר צריך שלא לחשוב מחשבה אחרת רק דביקות הבורא ית' ובעת הלימוד צריך לחשוב מחשבות הלימוד ומכח זה יבוא לו דבוק באלקות כראוי, וצריך בכל פעם לעסוק בתורה שהוא עץ חיים למחזיקים בה וכו'. דברים אלו וכמוהם נמצאים גם בעוד ספרי אבות החסידות הראשונים דהעוסק בתורה לשמה פירוש לשם ה' "כדי להשיג אלקותו יתברך שמו".

רבני המתנגדים ובעיקר בעל נפש החיים ראו בהדגשה זאת סכנה גדולה לעצם עסק העיון בשמעתתא דתלמודא דהא אם יכוון הלומד דעתו לדביקות הרי לא יעיין ולא ישתדל להבין גוף הסוגיא והשקלא טריא שהוא לומד, ורק להדביקות ולהאור הפנימי הגנוז בתורה ישם מחשבתו, ועוד "כשרואין עצמן שאין לבם הולך לזאת המדרגה שיהא לימודם בדביקות תמידי לא יתחילו כלל ללמוד וע"כ תפוג תורה ח"ו" (שער ד' פ"א) ולזאת ראה הגר"ח צורך להרחיב היריעה ולהשריש "האמת הברור כי לשמה אין פירושו דביקות וכו'" אלא "העסק בהלכות הש"ס בעיון ויגיעה וכו' ואם נאמר שלשמה פ"י דביקות דוקא ורק בזה תלוי כל עיקר ענין עסק התורה הלוא אין דביקות יותר נפלא מאמירת תהלים כראוי כל היום וכו' וגם כי הי' די לענין הדביקות במסכתא אחת או פרק או משנה שיעסוק בה כל ימיו בדביקות ולא כן מצינו לרז"ל שאמרו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הניח מקרא משנה הלכות ואגדות וכו' והיינו כי מהעלותו על לבו תמיד כי עדין לא יצא ידי חובת עסק התורה לשמה במה שלמד עד עתה לזאת הי' שוקד כל ימיו להוסיף לקח תמיד מיום ליום ומשעה לשעה וכו'" עיי"ש בפ"ב ולזאת כתב והאריך

שם בפ"ג לבאר "כי ענין לשמה פירוש לשם התורה וכמ"ש הרא"ש בנדרים ע"ד הגמ' בדף נ"א עשה דברים לשם פעלן ודבר בהם לשמן, "כל דיבורך ומשאך בד"ת יהי' לשם התורה כגון לידע ולהבין ולהוסיף לקח ופלפול ולא לקנטר ולהתגאות". ויעו"ש להלן בפרקיו דודאי קודם הלימוד יכין את עצמו "בטהרת הלב וביראת ה'" וגם "באמצע הלימוד הרשות נתונה להאדם להפסיק זמן מעט טרם יכבה מלבו יראתו ית"ש שקיבל עליו קודם התחלת הלימוד להתבונן מחדש עוד מעט ביראת ה'", אמנם "בשעת העסק והעיון בתורה ודאי שאין צריך אז לענין הדביקות כלל כנ"ל שבהעסק ועיון לבד הוא דבוק ברצונו ודיבורו יתב' והוא יתב' ורצונו ודיבורו חד" עיין שם באורך.

והנה פירושו של בעל נפה"ח בכוונת לשמה בלימוד התורה הוא באמת חידוש גדול דבפשוטו לשמה היינו שעושה מחמת צווי הבורא וכד' הרמב"ם בהל' תשובה פ"י ה"ה: כל העוסק בתורה כדי לקבל שכר או כדי שלא תגיע עליו פורענות הרי זה עוסק שלא לשמה וכל העוסק בה לא ליראה ולא לקבל שכר אלא מפני אהבת אדון כל הארץ שצוה בה הרי זה עוסק בה לשמה ע"כ והרבה פרטים ישנם בסולם המדרגות של לשמה ושלא לשמה וכמו שהאריך בעל יסוד העבודה בראש ספרו, ומה שהסתמך הנפה"ח ע"ד הרא"ש בנדרים הנה פשוט כוונת הרא"ש הוא שילמוד לשם ידיעת התורה ולא לקנטר ולהתגאות כמו שכתב בעצמו שם. אמנם איך שיהי' בזה אך דא פשוט שאם ילמוד אדם סוגיא אחת בעיון ובעמל להבינה על בוריה ולדעת כל פרטיה אמנם מטרת לימודו הוא משום שלמדת יעמוד על המבחן ויזכה לפרס גדול של כסף או כבוד ואחר שעבר המבחן אין לו שום שיח ושיג וחשיבות למה שלמד ונוח לו לשכוח את תלמודו, הלזאת תיקרא תורה לשמה מפני שלמד בעיון ויגיעה ולהבין את הסוגיא לעומקה ולרוחבה, ודאי שגם הגר"ח יודה שאין זו תורה לשמה כלל משום שסוף כוונת הלומד לא הי' אלא בשביל הפרס ולא לשם מצות הלימוד שצוה בה הקב"ה. אלא שבעל נפש החיים בהדגישו את העיון והעסק לשם ידיעת התורה עצמה נימוקו בזה הי' לשלול כוונת הדביקות, אלא צריך לעמוד לדעת ולהבין את דברי התורה שלומד, ואם כן הדבר הרי גם החסידות מהבעש"ט ואילך מודים ויודעים כן וכל בר בי רב מבין שצריך לעסוק ולעיין בתלמוד ולהבין מה שהוא לומד כי זה אמנם ה"מעשה" של מצוה אבל הכוונה וה"לשמה" הוא מחוץ להמעשה. וכן מבואר גם בלשון צוואת הריב"ש שהבאנו לעיל: ובעת הלימוד צריך לחשוב מחשבות הלימוד ומכח זה יבוא לו דיבוק באלקות כראוי, והיינו שבגשתו ללמוד יכוון שע"י הלימוד תבוא לו הדביקות והר"ז לא רחוק ממש ממה שכתב הנפה"ח בעצמו שהבאנו לעיל שבהעסק ועיון הוא דבוק ברצונו ודיבורו והוא יתב' ורצונו ודיבורו חד. וראה בתניא פ"ה הדברים הברורים על שכלו של הלומד כשמבין או משיג הלכה במשנה וגמרא "הרי זה משיג ותופס ומקיף בשכלו רצונו וחכמתו של הקב"ה דלית מחשבה תפיסה ביה ולא ברצונו וחכמתו כי אם בהתלבשותם בהלכות הערוכות לפנינו וגם שכלו מלובש בהם והוא יחוד נפלא שאין יחוד כמוהו ולא כערכו נמצא כלל בגשמיות להיות לאחדים ומיוחדים ממש מכל צד ופנה".

אלה הדברים אשר כתבו גדולי החסידים על לימוד ההלכה והתורה שנמסרה בש"ס ופוסקים ושעל כן חיבר בעל התניא את חיבורו הלכות תלמוד תורה, לתקוע יתד במקום

נאמן על קדושת מצות תלמוד תורה וחיובה הגדול בכל עת. וכל בר דעת ידע ויבין שאין בדבר זה בין החסידים והמתנגדים שום חילוק מלבד שימת הדגש. כי הבעש"ט דרש מן העובד את ה' אשר בשעה שהוא נגש אל הלימוד וקודם שישים עיונו בגוף התלמוד שהוא יגע בה יתכוון שע"י לימודו את התורה ידבק את עצמו אל פנימיות רוחניות אור א"ס שבתוך אותיות התורה, ומה שהוסיף שם בכתר שם טוב שהוא הנקרא לימוד לשמה, היינו משום שזוהי משנתה של החסידות ותורת הבעש"ט שהעמידה את כוונת העבודה והמצוות על יסודי תורת האר"י ועל כן פירשה התיבה "לשמה" לשם ה', וכדרך שהחסידות העמידה עשיית כל המצוות "לשם יחוד קוב"ה ושכינתו" עפ"י האריז"ל, ככה האירה את דברי האר"י גם אל כוונת לימוד התורה. והמעייין בשלחן ערוך האר"י בכוונת תלמוד תורה ימצא דברים קרובים ממש למש"כ בצוואת הריב"ש, וז"ל שתהי' כוונתו לקשר את נפשו ולהדביקה אל שרשה ע"י התורה כדי להשלים אילן ולהשלים אדם העליון ולתקנו כי זהו תכלית כל בריאת אדם ותכלית עוסק בתורה וכו' ע"כ.

אולם באמת לא על ד' האר"י בלבד מושתתת גישתה של החסידות למצות תלמוד תורה. וכדאי להעתיק כאן מדבריו של הב"ח באו"ח סי' מ"ז ע"ד הגמ' בנדרים (פ"א) בפסוק על מה אבדה הארץ וכו' על עזבם את תורתי וכו' ולא הלכו בה, שאין מברכין בתורה תחלה. וז"ל הב"ח:

ונראה דכוונתו יתברך מעולם היתה שנהיה עוסקים בתורה כדי שתתעצם נשמתנו בעצמות ורוחניות וקדושת מקור מוצא התורה ולכן נתן הקב"ה תורת אמת לישראל במתנה שלא תשתכח מאתנו כדי שתתדבק נשמתנו וגופינו ברמ"ח איברים ושס"ה גידין ברמ"ח מצוות עשה ושס"ה לא תעשה שבתורה ואם היו עוסקים בתורה על הכוונה הזאת היו המה מרכבה והיכל לשכינתו יתברך שהיתה השכינה ממש בקרבם כי היכל ה' המה ובקרבם ממש היתה השכינה קובעת דירתה והארץ כולה היתה מאירה מכבודו ובזה יהיה קישור לפמליא של מעלה עם פמליא של מטה והיה המשכן אחד.

ולהלן שם:

והמה עזבו את תורתי ולא הלכו בה, פירוש תחלת ההליכה ברוחניות התורה ממדרגה למדרגה כדי שתתדבק הנשמה בעצמות קדושת התורה לא הלכו בה דהיינו לא הלכו בה לשמה בשעה שבאו לפתוח בעסק התורה... כדי שתתדבק נשמתנו בעצמות קדושת התורה ורוחניות הולאהוריד השכינה בקרבנו לא הלכו בה לעסוק בדברי תורה לשמה...

תמצית הדברים כי צריך להרגיש בשעה שפותחין בלימוד התורה את קדושת נותן התורה ולהתדבק בנפש בשכינתו ית' שיורדת לנו ע"י העסק בתורה, זוהי בחינת תורה לשמה כפי שפירשה הב"ח ומלבד החילוק בסיגנון הלשון הן המה ד' הבעש"ט האמורים למעלה.

ככה ממש כתב גם המהר"ל בהקדמה לספר תפארת ישראל על דברי הגמ' הנ"ל בנדרים אלא שביאר גם מה שאמרו שם מפני מה אין תלמידי חכמים מצויים שיצאו מבניהם תלמידי חכמים מפני שאין מברכין בתורה תחלה. וכתב בזה דברים נמרצים:

ועוד כי התלמיד חכם דבק אל התורה כי חביבה התורה על לומדיה, ובשביל אהבתם לתורה דבר זה מסלק אהבת המקום בשעה זאת שבאים ללמוד, כי כאשר באים ללמוד תורה ואהבתם אל התורה אין בלימוד שלהם האהבה אל השי"ת במה שנתן התורה, כי אין האהבה לשנים, כי כל אהבה היא דביקות בנאהב ואם דבק בזה אינו דבק באחר, ולפיכך אהבת התורה שהיא חביבה עליהם, דבר זה מסלק שאין הברכה בכל לבו אל השי"ת במה שנתן התורה, וזה שאין מברכים בתורה תחלה, ולפיכך אין יוצאים מהם תלמידי חכמים, כי אלו היו אוהבים אותו במה שהתורה נמצא מאתו יתברך ה' השי"ת ג"כ סבה לתורה לצאת מהם תלמידי חכמים, ועתה שהם דבקים ורודפים אחר התורה עצמה בלבד, ואינם דבקים בו יתברך במה שהוא יתברך סבה לתורה לא היה יוצא מאתו תלמיד חכם שיש בו תורה, שאין כאן הסיבה המשפיע את התורה הוא התלמיד חכם, וזה שאמר הכתוב (ירמ' ט) ולא שמעו בקולי נגד התורה עצמה ולא הלכו בה שלא לקחו התורה עד סבתה כי לקיחת התורה עם סבתה נקרא הליכה בתורה לגמרי וכו'.

מה יש לנו להוסיף על דבריהם של הב"ח והמהר"ל בכדי להבין את מה ששאפו הבעש"ט ותלמידיו להשריש בתוך לומדי התורה בישראל, להסיר מהם אבן ונגף, ולקשר את נשמת היהודי בבוראו ע"י העסק בתורה והעמל בה. אלה הממאנים כיום לרדת אל משנת החסידות ולהבינה כראוי, אלה המשתדלים לערפלה ולהעמידה בקרן חשיכה, ואפילו להציע את דעתה וסברתה לא, כמו שעשה בספר "הגאון", אלה לא ראו מאורות החסידות מימיהם, ויהי להם אשר להם.

אמנם להקוראים תמימי העם, דורשי אמת ומבקשי צדק, ובפרט לצעירי הצאן הגדלים על מבועי התורה, להם כתבתי מכתבי ומאמרי זה, להעמיד הדברים על בוריים, ולהבהיר מקצת מן המקצת בהשגחת הקב"ה על עמו הקדוש כי בדורות האחרונים נהר יצא מעדן להשקות את הגן, והחסידות ממקור מים חיים נובעת עד עת קץ. ובאמת ישנם עוד נקודות וענינים שמן הראוי ה' לעמוד עליהם ולהבינם לאישורם, כמו מנהגי' ונימוסי' לפני משורת וחובת הדין, ההדגשה על טבילת וטהרת הגוף, ההתקשרות לצדיקים, ועוד דברים. אמנם נלאתי להאריך עוד, והיום קצר והמלאכה מרובה. ויהי רצון שיתקבלו דברי אלה בלבבם של דורשי תושי' ולפני אדון כל.

הכ"ד אחד מן החבורה, שראה חובתו ברורה, להשיב הצדק אל השורה, משתחוה מול רבותיו מלא שיעור קומה, ומעמיד דברים כחומה